

Атаханова Г.М.

Пайдакүнемдік қылмыстылығының тұлғасының криминогендік мәні: теориялық мәселелері

Мақалада автормен пайдакүнемдік қылмыскер тұлғасының жалпы сипаттамасы және қылмыскер тұлғасының құрылымы: оның әлеуметтік позициялары мен байланысы, мүддесі, мұқтаждығы, дағдылары қарастырылған. Пайдакүнемдік қылмыстылығының тұлғасының криминогендік маңызы және психологиялық концепциясы зерттелген. Осы аталған қылмыстылықпен күресуде құқық қорғау органдарының қызметін жетілдіру жөнінде ұсыныстар жасалған.

Түйін сөздер: қылмыстылық, тұлға, мүлік, меншік, мүдде, пайдакүнемдік, қылмыстылық, сотталғандарды тәрбиелеу.

Atakhanova G.M.

The essence of the crime perpetrator mercenary offenses: theoretical aspect

This article describes the General characteristics of the personality of the offender and corrupt the structure of the personality of the perpetrator: value orientations and aspirations of the individual, their social position and relationships, interests, needs and habits. Also investigated psychological concepts of criminal essence of personality of the offender and to formulate complex scientific-practical recommendations for improving enforcement and remedies to combat crime involving criminal law measures, forecasting and prevention of criminal acts, the correction of convicted persons.

Key words: crime, identity, property, interests, acquisitive crime, correction of convicts.

Атаханова Г.М.

Криминогенная сущность личности преступника в корыстных правонарушениях: теоретический аспект

В данной статье рассматриваются общая характеристика личности корыстного преступника и структура личности преступника: ценностные ориентации и стремления личности, ее социальные позиции и связи, интересы, потребности, привычки. Также исследованы психологические концепции криминогенной сущности личности преступника и на ее основе сформулирован комплекс научно-практических рекомендаций по совершенствованию правоохранительной деятельности и средств борьбы с преступностью, связанных с применением уголовно-правовых мер, прогнозированием и предупреждением преступных деяний, исправлением осужденных.

Ключевые слова: преступность, личность, собственность, интересы, корыстные правонарушения, исправление осужденных.

**ПАЙДАКҮНЕМДІК
ҚЫЛМЫСТЫЛЫҒЫ-
НЫҢ ТҰЛҒАСЫНЫҢ
КРИМИНОГЕНДІК
МӘНІ: ТЕОРИЯЛЫҚ
МӘСЕЛелЕРІ**

Қылмыстылықтың қазіргі жағдайын зерттеуде қылмыскердің жеке тұлғасының сипаттамасы ерекше маңызды орын алады.

Қылмыскердің жеке тұлғасының – бұл көзқарастарының өзара әрекеттесуі, нақты криминалды жағдайды қоса алғанда сыртқы ортаның криминогенді факторларымен бағдарлануы салдарынан қылмыс жасаған адамның әлеуметтік маңызы бар, рухани, моральдық-ерікті, психофизикалық, зияткерлік қасиеттерінің жиынтығын білдіретін абстрактілі ұғым [1].

Қылмыскердің жеке тұлғасының құрылымы тиісті топтарға интеграциялануы мүмкін күрделі белгілер жүйесін құрайды.

Бірінші топқа әлеуметтік-демографиялық белгілер жатады (жынысы, жас шамасы, әлеуметтік және лауазымдық жағдайы, ұлты мен мамандығы, материалдық қамтылғандық деңгейі, мекен жайының бары немесе жоқ болуымен байланысты белгілер және т.б.).

Статистикалық мәліметтерге жасалған талдау Қазақстанда меншікке қарсы қылмыс жасалғаны анықталған адамдардың тұлғасының бөлігін ерлер құрайтынын көрсетті. Мысалы, 2011 ж. олардың үлес салмағы шамамен 89,4%, ал 2013 ж. – 88,75% құрады. Бұл әйелдер қылмыстылығының үлес салмағының өскенін растайды. Зерттеулер мәліметтері бойынша, қылмыстылықтың барлық түрлері бойынша әйелдер барлық қылмыс түрлеріне белсенді қатыса бастаған.

Қылмыскердің жеке тұлғасының құрылымының екінші белгілер тобына білімінің деңгейін, ақыл-ойдың даму деңгейінің және т.с., басқаша айтқанда оның әлеуметтік функцияларын жатқызады.

Егер бұрын қылмыскерлердің білім деңгейі төмен болса, қазір ол едәуір жоғарылады. Қылмыскерлердің абсолютті көпшілігінің орта білімі бар. Лауазымдық қылмыс жасайтындардың ішінде сәйкесінше, білім деңгейі жоғары.

Нақты криминологиялық зерттеулердің нәтижесі қылмыскерлердің арасында білімділігі емес, ақпараттылығы көбірек бағаланатынын көрсетті. Сонымен бірге, мұндай ортада қылмыстық әрекетпен айналысу және бейформалды топтарда қатынасу тұрғысынан пайдалы ақпаратқа ие болуы маңызды. Қылмыскерлердің тұлғасының басым бөлігі мәдениет жетіс-

тіктеріне қызығушылық білдірмейді. Алайда, зияткерлік қылмыс (алаяқтық, компьютерлік қылмыстар) жасайтын адамдардың тиісті көрсеткіштері біршама жоғары болуы мүмкін.

Талан-таражға салындағы айыптылардың білімділік және біліктілік деңгейлерінің жоғары екендігін айта кету керек. Олар көптеген басқа қылмыскерлерден осы белгісімен ерекшеленеді. Бұның осыған ұқсас қылмыстардың алдын алуда, нақты адамдарға қатысты жеке тәрбиелеу шараларын өткізуде өзіндік маңызы бар. Сонымен қатар, бұл фактор жасалған талан-таражға салу істерін тергеу тұрғысында да маңызды орын алады.

Ұрлық жасайтын адамдардың білімділік деңгейі қылмыскерлердің тұлғасының басым бөлігіне ұқсас болғанымен, талан-таражға салушылардан төменірек. Осыған байланысты, қарастырылып жатқан қылмыскерлер тобының білім деңгейі туралы мәліметтердің сипаты формалды болып табылады, яғни іс жүзіндегі білімдері, дағдылары тиісті құжаттарда белгіленген деңгейге сәйкес келмейді.

Ұрлық жасайтын адамдардың мәдениеттілік деңгейі төмен болғандықтан, олардың мүдделері мен талаптары өресіз болады, ұждансыз сезімдерін қанағаттандыруға, әсіресе маскүнемдікке ұмтылады. [2]. Бұны бірқатар зерттеулер дәлелдеп отыр. А.Б.Сахаров көрсеткендей: «Білімінің төмендігі, жетік дамымағандығы және мәдениеттілігінің мардымсыздығы мүдделерінің едәуір төмендеуі мен азаюына, мінездің өрескелденуіне және жеке дара үрдістер мен эгоистік түйсіктердің дамуына алып келеді. Мұндай адамдардың ұжымшылдық сезімі нашар дамыған, өз әрекетін сынау қабілеті әлсіз болады; олар әдетте өздерінің мұқтаждықтары мен қажеттіліктерінің басқа адамдардың мүдделеріне, адамның қоғамда тіршілік етуінің қарапайым жағдайларына қарама-қайшы болуы мүмкін екендігімен санаспайды. Нәтижесінде, мұндай адамдар жеке адамға қарсы әртүрлі қастандықтарды оңай жасайды: дене зақымдарын, зорлық, ұрлық, қарақшылық, бұзақылық және т.с.с.» [3].

Көптеген зерттеулердің мәліметтеріне қарағанда, ұрлық жасауда айыптылардың жас шамасы талан-таражға салушылардың, парақорлардың және басқа да пайдакүнемдік мақсатпен жасалған қылмыстар өкілдерінің жас шамаларынан төменірек (кейде едәуір төмен) өзімізге мәлім болғандай, ұрлық кәсілетке толмаған жасөспірімдердің арасында кеңінен таралған. Оның үстіне, В.В.Панкратованың, М.И.Арсеневаның және Н.И.Куличеваның мә-

ліметтері бойынша, кәсілетке толмағандардың көпшілігі қылмыстық істі қозғауға себеп болған қылмыстарды жасағанға дейін мемлекеттік, қоғамдық, сондай-ақ жеке адамдардың мүлкін көп рет ұрлаған. Мұндай жасөспірімдердің дамуының немесе жеке тұлғасының өзгеруінің белгілі-бір кезеңінде «моноклепизмі» пайда болуы мүмкін[4]. Моноклепизм – бұл қылмыстың тек белгілі-бір түрлерін немесе белгілі-бір заттар ұрлығын жасауы.

Жалпы, ұрлық жасайтын адамдардың талан-таражға салушылардан айырмашылығы, олардың адамгершіліктерінің құлдырауы және қоғамға қарсы бағыттылығының дамуы қылмыс жасағаннан әлдеқайда бұрын басталады. Мысалы, В.А. Кузнецовтың пәтер ұрыларының жеке бастарын зерттеу нәтижелері олардың жартысынан астамы қылмыстық қызметі басталғаннан бұрынғы жылдың ішінде ұсақ бұзақылықтармен немесе қоғамдық тәртіп бұзушылықтармен айналысқандығын, 45,8% – паразиттік өмір салтын жүргізгендігін, 47,6% – үздіксіз спиртті ішімдік ішкенін, 6,5% – медициналық сауықтырғышқа, көбісі екі және одан астам рет түскенін көрсетті [5].

Қылмыскердің жеке тұлғасының құрылымындағы белгілердің үшінші тобына адамгершілік қасиеттерді жатқызуға болады: жеке адамның құндылық бағдарлары мен ұмтылыстары, әлеуметтік ұстанымдары мен байланыстары, мүдделері, қажеттіліктері, әдеттері.

Қылмыскерлер қате түсінуге бейім немесе қоғамның өзінің әрбір мүшесіне қоятын талаптарына мойынсұнғысы келмейді. Қылмыскерлердің тұлғасының басым бөлігі тұлғааралық қатынастар саласында аса сезімтал (тіпті жаны нәзік). Алайда, бұл қасиеттер, негізінен, тұлғаның өзіне қатысты байқалады. Басқа адамдар туралы айтар болсақ, қылмыскерлер эмоциялық салқындығын, немқұрайдылығын, кектілігін, агрессияшылдығын көрсетуге бейім.

Толық мәдени тұлғааралық қатынасу дағдыларының дамымағандығы осындай адамдардың алкогольдің маңызын асыруына алып келеді. Ал шын мәнінде, адамның адамгершілік және тән қасиеттері бұзылып, ол оның әлеуметтік және психологиялық құлдырауына жағдай жасайды және криминогенді жағдайларға түсуге, дау-жанжалдарды зорлық-зомбылық арқылы шешуге бейімділігін дамытады.

Көбінесе қылмыскерлер тұтынатын алкогольді ішімдіктер де, есірткі заттары да қарым-қатынас жасауды жеңілдететін, тоқмейілсу күйіне түсіретін құралға айналып қана қоймай,

уақыт өте келе әрекеттің ең басты стимулдардың бірі болады. Қылмыскерлердің моральдық бағдарларына сенуге болмайды, сондықтан қазіргі қылмыстылық бара-бара өрескел және қайырымсыз болып бара жатыр [6].

Қылмыскердің жеке тұлғасының құрылымының төртінші белгілер тобына психикалық процестерді, тұлғаның қасиеттері мен жағдайларын жатқызуға болады.

Зерттеулер нәтижелері бойынша, қылмыскердің жеке тұлғасының қалыптасуындағы келеңсіз жағдайлар қазіргі қылмыскерге тән эмоциялық тұрақсыздық пен тәртіпсіздік, дау-жанжалға бейімділік, сыртқы қоздырғыштарды дұрыс қабылдамауы, сыртқы айналадан келетін қауіптерді субъективті қабылдауы мен бағалауының шынайы жағдаймен үйлеспеуі; сенгіштігі, қатарлары мен жасы үлкендер тарапынан жағымсыз әсерге бейімділігі сияқты қасиеттерінің туындауына жағдай жасайды.

Осыған байланысты, мұндай адамдар үшін өзі үшін де, әлеуметтік психологиялық деңгейде де өзін танытуы өте маңызды (референтті топ мүшелерінің мақұлдауы) [7]. Қылмыскердің жеке тұлғасының белгілеріне талдау жасаған кезде жеке адамның психикасының күйін білу өте маңызды. Зерттеу көрсеткендей, қылмыскерлердің бір бөлігі жауапқа тартылуына кедергі болмайтын психикалық ауытқушылықтарға душар болған. Өртүрлі авторлардың мәліметтері бойынша, психикасы бұзылған және сот-психиатриялық сараптамадан өткен адамдардың үлесі 30%-дан 68,8%-ға дейін өзгереді [8].

Зерттелген мүлікті талан-таражға салушылардың тұлғасының көпшілігі бұрын қылмыстық жауапкершілікке тартылмаған. Үшінші топқа жататын мүлікті талан-таражға салушылар арасындағы бұрын сотталған адамдардың үлесі ең жоғары, оның үстіне бұрын олар пайдакүнем, күштеу қылмыстары мен бұзақылық жасағаны үшін қылмыстық жазаға тартылған екен. Алайда олардың ішінде көп рет сотталған

адамдардың саны өте аз. Бірінші топқа жататын талан-таражға салушылардың арасындағы бұрын сотталғандардың көрсеткіші ең төмен болып шықты.

Көптеген мүлікті талан-таражға салушыларға тән және олардың қылмыстық әрекеттерін түсіндіруге тікелей қатысы бар маңызды ерекшеліктердің біріне тоқталған жөн. Бұл ерекшелік – олардың көпшілігінің жасаған ұрлығына қатысты адамгершілік сипаттағы өзін-өзі жазғыру сезімінің жоқтығы. Сұрақ-жауап алынғандардың көбі өздерінің адамгершілікке жат әрекет жасағанын мойындамай, пайдакүнем қылмыс жасауға бара алмайтын адамдар қатарына жатқызады. Бұл арада олар бөтен мүлікті ешкімнің иелігіне жатпайтын және сондықтан да қалаған мөлшерін алуға болатын, жалғыз кедергі немесе шектеуші жаза я болмаса оған тап болу қорқынышы болып табылатын белгілі-бір табиғи орта ретінде қабылдайтынды көрінеді. Әсіресе бұл ауыл шаруашылығында, балықшылық кәсіптерінде және т.б. ұрлық жасаған қылмыскерлерге тән.

Талан-таражға салушылардың түсінігінде меншік субъектісі тұлғасының бұзылуына аталған адамның ұрлап жатқан аталған затты өз қолымен жасағаны және өндіруші ретінде ішінара оған да тиесілі зат деп субъективті түрде қабылдайтындығы себеп болады. Олардың ұрланып жатқан мүлікке деген осындай қара дүрсін көзқарасы ұрлық жасайтын адамдардың бөтен мүлікке көзқарасынан едәуір ерекшеленеді. Соңғылардың ойынша, олар еңбектерін сіңірмегендіктен, мұндай мүліктің «иесі» бар деп есептейді. Біздің пікіріміз бойынша, талан-таражға салушылардың жалпы мүлікке деген мұндай көзқарасы еңбеккерлерді адамгершілік және құқықтық тәрбиелеудегі, өзгелердің психологиясын байқау жұмысындағы кемшіліктер мен елеулі қателердің салдарынан туындап отыр. Дәл сол себептен, талан-таражға салудағы көптеген айыптылар өздерінің айыбы мен берілген жазаны түсіне бермейді.

Әдебиеттер

- 1 Антонян Ю.М., Блувштейн Ю.Д. Методы моделирования в изучении преступника и преступного поведения. – М., 1974.
- 2 Владимиров В.А. Квалификация похищений личного имущества. – М., 1974.
- 3 Сахаров А.Б. О личности преступника и причинах преступности в СССР. – М., 1961.
- 4 Панкратов В.В., Арсеньева М.И., Куличева Н.И. Предупреждение квартирных краж, совершаемых несовершеннолетними // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1984.
- 5 Кузнецов В.А. Личность квартирного вора // Проблемы изучения личности правонарушителя. – М., 1984.
- 6 Антонян Ю.М. Причины преступного поведения. – М., 1976. – С. 94-95.

- 7 Побрызгаева Е.В. Типология лиц, совершающих разбойные нападения»// Криминологические проблемы преступного поведения. – М., 1991. – С. 27.
- 8 Антонян Ю.М., Гурьдан В.В. Криминологическая патопсихология. – М., 1983. – С. 4.

References

- 1 Antonjan Ju.M., Bluvshstejn Ju.D. Metody modelirovanija v izuchenii prestupnika i prestupnogo povedenija. – М., 1974.
- 2 Vladimirov V.A. Kvalifikacija pohishhenij lichnogo imushhestva. – М., 1974.
- 3 Saharov A.B. O lichnosti prestupnika i prichinah prestupnosti v SSSR. – М., 1961.
- 4 Pankratov V.V., Arsen'eva M.I., Kulicheva N.I. Preduprezhdenie kvartirnyh krazh, sovershaemyh nesovershennoletnimi// Voprosy bor'by s prestupnost'ju. – М., 1984.
- 5 Kuznecov V.A. Lichnost' kvartirnogo vora // Problemy izuchenija lichnosti pravonarushitelja. – М., 1984.
- 6 Antonjan Ju.M. Prichiny prestupnogo povedenija. – М., 1976. – S. 94-95.
- 7 Pobryzgaeva E.V. Tipologija lic, sovershajushhih razbojnye napadenija»// Kriminologicheskie problemy prestupnogo povedenija. – М., 1991. – S. 27.
- 8 Antonjan Ju.M., Gul'dan V.V. Kriminologicheskaja patopsihologija. – М., 1983. – S. 4.